

Janusz Szczepański

Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusk

ZAANGAŻOWANIE SPOŁECZEŃSTWA MAZOWSZA PÓLNOCNO-WSCHODNIEGO W WALKĘ O NIEPODLEGŁOŚĆ (1794–1918)

THE COMMITMENT OF THE NORTH-EASTERN MASOVIA SOCIETY TO THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE (1794–1918)

Walki o niepodległość na trwałe wpisały się w historię Mazowsza Północno-Wschodniego. Przez jego ziemie przetaczały się liczne wojny, zaś tutejsi mieszkańcy, wśród których byli waleczni Kurpie, na ogół zawsze dawali świadectwo patriotyzmu, mając swój wkład w odzyskanie przez państwo polskie niepodległości. Tak było począwszy od insurekcji kościuszkowskiej i wojen napoleońskich, poprzez powstanie listopadowe i styczniowe, wydarzenia roku 1905 r., a skończywszy na czynie zbrojnym I wojny światowej.

Należy podkreślić, iż z Mazowsza Północno-Wschodniego wyszło hasło do pierwszego powstania narodowego, jakim była insurekcja kościuszkowska. Stało się to za sprawą marszu brygady Madalińskiego, której szwadrony początkowo stały w okolicach Ostrołęki, Różana, Makowa, Przasnysza i Pułtusk. Gen. Antoni Madaliński, uczestnik przysiężenia tajnego polskich oficerów, sprzeciwił się wykonaniu, inspirowanego przez carycę Katarzynę II, rozkazu o redukcji wojska polskiego. Swoje oddziały liczące ok. 1200–1300 jeźdźców skoncentrował w Ostrołęce i Pułtusk.¹

12 marca 1794 r. brygada Madalińskiego rozpoczęła swój słynny marsz, który rychło stał się hasłem do wybuchu powstania. Wzmocniona mieszczaństwem, okoliczną szlachtą i Kurpiami ruszyła z Ostrołęki i Pułtusk na zachód w kierunku Przasnysza.²

13 marca w Przasnyszu brygadier zwerbował kilkudziesięciu Kurpiów – słynnych strzelców, myśliwych i przemytników. Nie chcąc opóźnić marszu, powsadzał ich na konie z tyłu za kawalerzystami. Nazajutrz, po całodziennym ciężkim marszu osiągnięto Mławę, gdzie zbuntowaną brygadę owacyjnie witała

¹ Szeroko na ten temat A. Zahorski, *Geneza insurekcji*, [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, pod red. J. Wojtasika, Warszawa 1997; W. Tokarz, *Marsz Madalińskiego*, [w:] *Rozprawy i szkice*, t. II. Warszawa 1959.

² A. Kociszewski, *Działania zbrojne na Mazowszu Północnym w latach 1794–1831*, [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość (1794–1920)*. Ciechanów 1993.

miejscowa ludność. Władze miejskie Mławy przekazały Madalińskiemu z kasy znaczne środki finansowe oraz podwozy i przewodników. Kilkunastu mławian zaciągnęło się na ochotnika, 12 mieszkańców Mławy skierowano z siekierami do podcinania słupów granicznych.³

Marsz brygady Madalińskiego wywołał popłoch u Prusaków, którzy już przystąpili do organizacji ziem Mazowsza zajętych w wyniku II rozbioru Polski. Wojsko i urzędnicy pruscy w panice zaczęli nawet opuszczać Płock – największe miasto regionu.⁴

W nocy z 16 na 17 marca szwadrony brygady Madalińskiego dotarły do Wyszogrodu. W ręce polskich kawalerzystów wpadło wielu pruskich jeńców i kasa magazynu solnego. Ludzie i konie zdrożeni pięciodniowym marszem w siodle walili się z nóg. Przez cały dzień 17 marca brygada odpoczywała w Wyszogrodzie. Miejscowa ludność gościnnie podejmowała polskich żołnierzy w swych domach, nie żałowała żywności i furazu⁵.

Po przejściu Wisły brygada Madalińskiego podążyła w kierunku Sochaczewa, a następnie Krakowa. Gdy wojska rosyjskie wyszły z miasta naprzeciw zbuntowanemu brygadierowi Madalińskiemu, Tadeusz Kościuszko mógł przybyć do Krakowa i ogłosić akt rozpoczęcia powstania przeciwko Rosji carskiej.⁶

Znamienne, że podczas insurekcji 1794 r. mieszkańcy Mazowsza Północno-Wschodniego uczestniczyli głównie w walce przeciwko wojskom pruskim, które wspomagały oddziały rosyjskie zdobywające Warszawę. Prusacy próbowali sforsować linię rzeki Narew, m.in. w okolicach Ostrołęki i Pułtuska, aby zaatakować broniącą się stolicę Polski od wschodu i północy. Starali się też uniemożliwić dostawy żywności dla załogi Warszawy z zanarwiańskiej części Mazowsza Wschodniego.

W kwietniu 1794 r. mieszczenie ostrołęccy i pułtuscy odrzucili ofertę współpracy ze strony dowództwa wojsk pruskich i przystąpili do obrony swojego miasta przed atakami Prusaków. Po zajęciu tych miast przez wojsko pruskie ostrołęccanie i pułtuszczenie udzielali wsparcia oddziałom polskim walczącym z Prusakami.⁷

Ostrołęce atakowanej przez Prusaków próbowali przyjść z pomocą waleczni Kurpie. Nie mogli się jednak do miasta przedrzeć ze względu na wielką czujność

³ S. Herbst, *Mazowsze płockie w powstaniu kościuszkowskim*. „Notatki Płockie” 1958, nr 8, s. 4.

⁴ Ibidem; Szeroko na ten temat M. Chudzyński, *Płock i ziemia płocka w Insurekcji Kościuszkowskiej*, [w:] *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, pod red. H. Szwankowskiej. Warszawa 1996.

⁵ K. Bartoszewicz, *Dzieje Insurekcji Kościuszkowskiej*, Poznań 2002, s. 145 (reprint); B. Nowicka, *Wyszogród. Zarys dziejów*. Wyszogród 1971, s. 51–52.

⁶ Szeroko na ten temat A. Zahorski, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, [w:] *Trzy powstania narodowe*. Warszawa 1992.

⁷ A. Skalkowski, *Obrona Narwi w r. 1794*, [w:] *Z dziejów insurekcji 1794 r.* Warszawa 1926, s. 54–55.

ze strony dowództwa wojsk pruskich. Pytając: *Czy prędko zaczną tych szelmów bić?*, oczekiwali Kurpie rozkazu do walki z wrogiem⁸.

Kurpie znaleźli się w szeregach, niezwykle aktywnie nękającego Prusaków oddziału pułkownika Walentego Kwaśniewskiego, który strzegł linii Narwi od Ostrołęki aż do Zegrza.⁹

Duże wsparcie dla wojsk polskich ze strony walecznych Kurpiów oraz mieszkańców nadnarwiańskich miast: Ostrołęki, Pułtusza i Różana przyczyniło się do tego, że przez wiele miesięcy, do czasu klęski pod Maciejowicami, Warszawa była bastionem nie do zdobycia.¹⁰

Nadzieje na niepodległość, którą utraciliśmy po III rozbiorze, nastąpiły wraz pokonaniem armii pruskiej przez Napoleona i wkroczeniem wojsk francuskich na ziemie polskie. 26 grudnia 1806 r. stoczyły one zwycięskie bitwy z wojskami rosyjskimi na Mazowszu Północno-Wschodnim pod Pułtuskim i Gołyminem, a następnie – 16 lutego 1807 r. – pod Ostrołęką.¹¹ Znamienne, iż nazwy tych miejscowości w przyszłości zostały wyrzeźbione na Łuku Triumfalnym w Paryżu. Wiadomo jest, że we wspomnianych bitwach brali udział Polacy, pod Pułtuskim – oddział jazdy kaliskiej, pod Gołyminem – jazda mazowieckiego pospolitego ruszenia pod wodzą Wincentego Krasieńskiego. Podczas „pierwszej wojny polskiej”, toczonyj na Mazowszu Polacy służyli za przewodników, prowadzili rozpoznanie.¹²

W następstwie kolejnych zwycięskich bojów Napoleon utworzył namiastkę niepodległej Polski – Księstwo Warszawskie.

Wkład ludności Mazowsza w czyn niepodległościowy czasów napoleońskich polegał nie tylko na wstępowaniu w szeregi armii Księstwa Warszawskiego i na walce z orężem w ręku przeciwko zaborcom, lecz także w świadczeniach na rzecz armii napoleońskiej i wojsk polskich. Już w trakcie kampanii zimowej 1806/1807 r. Napoleon polecił zakładanie na Mazowszu Północnym magazynów żywnościowych, piekarni, lazaretów, warsztatów naprawczych. Największe magazyny żywnościowe oraz lazarety zostały zorganizowane w Pułtusku i w Płocku. Poważnym wyzwania-

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Królestwa Polskiego (AKP), sygn. 252, k. 311–313; Kurpie mówili: *O konfederatach słyszeliśmy, że mają się przeprowadzić przez Narwę, ale się doczekać nie możemy (...) żeby choć jaki początek zrobili, żadnego bym zagranicę nie wypuścili Prusaka. Obeszliby się bez wojska (...) ale nie mamy takiego, żeby był Początkiem albo Wodzem.*

⁹ A. Skalkowski, *Obrona Narwi w r. 1794*, [w:] *Z dziejów insurekcji 1794 r.* Warszawa 1926, s. 45–55.

¹⁰ T. Rawski, *Warszawa – Mazowsze czasu powstania 1794 r. Aspekty militarne*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa 2001.

¹¹ Szeroko na ten temat A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, tom III – lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk 2012, s. 46–49; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*. Warszawa 1975, s. 133–138.

¹² A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce wojen napoleońskich*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1918*, pod red. A. Koseskiego, A. Stawarza. Warszawa 2001, s. 56–57.

niem dla mieszkańców Mazowsza Północno-Wschodniego było również dostarczanie racji żywnościowych dla tysięcy mazowieckich chłopów zatrudnionych przy budowie fortyfikacji w Serocku, Modlinie, Wyszogrodzie i Zakroczymiu.¹³

Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego na terenie departamentu płockiego, obejmującego terytorium Mazowsza Północnego, zaczęto organizować polską siłę zbrojną. Pobór do wojska był prowadzony systemem kantonalnym – 1 rekrut z 10 dymów – oraz w ramach pospolitego ruszenia, dotyczącego mazowieckiej szlachty. Powstający polski korpus, dowodzony przez gen Józefa Zajączka, w końcu marca 1807 r. liczył ponad 7 tys. ludzi i 1472 koni.¹⁴

Aktem mobilizującym mieszczaństwo było tworzenie w większych miastach Mazowsza Północnego oddziałów gwardii narodowej. Pełniły one funkcje głównie porządkowe, lecz w chwilach potrzeby wykazywały również wartość bojową. Na wiosnę 1809 r., podczas najazdu wojsk austriackich na Księstwo Warszawskie, strzegły one przepraw na Wiśle i Bugu, prowadziły też działalność dywersyjną. 19 kwietnia 1809 r. podprefekt powiatu ostrołęckiego polecił magistratowi miasta Ostrowi, (...) *aby co piąty dym uzbrojony został jeden człowiek mocny, zdrowy i aby na każde hasło gotowy był do wyruszenia w pole.*¹⁵

Kompania Gwardii Narodowej z Pułtuszka, złożona po części z Kurpiów pod dowództwem płk. Neymana, jako pierwsza wkroczyła do Warszawy, wcześniej rozbijając austriacki oddział w potyczce pod Wilanowem.

O niej to z najwyższym uznaniem wyrażał się Julian Ursyn Niemcewicz, który wspominając wyzwolenie Warszawy, napisał: *Zadziwił najbardziej patrzących konnych strzelców, złożonych z leśnych... zwanych pospolicie Kurpiami.. Na małych konikach, w kurtkach lub żupanach, z długimi szablami, dzidą i sztucem. Lud na pozór niepoczesny, lecz trafnym strzelaniem straszny w boju... Żywieni tylko, bez płacy, służyli ochoczo*¹⁶.

Pułtuszka kompania Gwardii Narodowej stanowiła także ochronę dla władz Księstwa Warszawskiego, które zostały zmuszone do opuszczenia stolicy. Warto nadmienić, iż w maju 1809 roku na pułtuskim zamku odbyła się 343. sesja Rady Stanu Księstwa Warszawskiego.¹⁷

Wielką rolę w odparciu najazdu wojsk austriackich ks. Ferdynanda d'Este odegrali chłopscy kosynierzy, których liczba w departamencie płockim była szacowana na 10 tys. Gdy wojska regularnego Księstwa Warszawskiego na terenach Ma-

¹³ A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, tom III, s. 52–59.

¹⁴ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*. Ciechanów 1976, s. 160–171.

¹⁵ Cyt. za A. Cz. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*. Ostrów Mazowiecka 2007, s. 51. W odpowiedzi burmistrz Ostrowi Domaszewski donosił o wyjściu z Broku i Ostrowi 102 obywateli, wśród nich 24 ze strzelbami, o wzmocnieniu wart i ustawieniu w miejscach najdogodniejszych (newralgicznych) *slupów smolanych, słomą okręconych*.

¹⁶ Cyt. za A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, s. 63.

¹⁷ *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, wyd. B. Pawłowski i T. Mencil, t. II, cz. 1. Toruń 1965, s. 292–293.

zowska Północnego było niewiele, oni to skutecznie udaremniali przeprawę na prawy brzeg Wisły wojsk austriackich, maszerujących w kierunku Torunia.¹⁸

Patriotyzmu mieszkańców Mazowsza nie nadszarpnęły zbyt mocno nawet przymusowe świadczenia na rzecz armii francuskiej i wojsk Księstwa Warszawskiego, szykujących się wiosną 1812 w r. do wielkiej wyprawy na Rosję. Szacuje się, że przez Mazowsze Północno-Wschodnie przeszło blisko 130 tys. żołnierzy, którzy według zarządzenia cesarza Napoleona na wschód od Wisły mieli żyć „z kraju”. Podobnie było w przypadku grabieży, które stały się plagą podczas odwrotu Wielkiej Armii przez terytorium Mazowsza Północno-Wschodniego.¹⁹

Klęska Napoleona w Rosji oznaczała koniec istnienia Księstwa Warszawskiego, a tym samym krótkiego okresu wolności w życiu mazowieckiego społeczeństwa. Do końca lutego 1813 r. wojska rosyjskie zajęły Mazowsze Północno-Wschodnie, poza twierdzą Modlin, która dopiero skapitulowała 25 grudnia tegoż roku.

Po 15 latach istnienia wybuchło powstanie listopadowe, jako odpowiedź polskiego społeczeństwa na nieprzestrzeganie postanowień konstytucji Królestwa Kongresowego przez cara Mikołaja I.

Wkrótce po wydarzeniach Nocy Listopadowej w Warszawie w miastach i we wsiach Mazowsza Północno-Wschodniego zaczęto tworzyć lokalną siłę zbrojną. Dotarła tu wiadomość o potrzebie szybkiego wprowadzenia w życie rozporządzenia Rady Administracyjnej z dnia 3 grudnia 1830 roku. Mówiło ono o konieczności powołania Straży Bezpieczeństwa w miastach i wsiach Królestwa Polskiego, której pierwszym zadaniem było powstrzymanie ludu przed rewolucyjnymi wystąpieniami.²⁰

Lokalne władze powstańcze zostały zobowiązane do utworzenia w terminie trzech dni straży w miastach i we wsiach, rekrutujących się z mężczyzn w wieku 18–45 lat, z wyłączeniem duchownych i urzędników w czynnej służbie. Jej formacje zostały podzielone na setnie i dziesiętnie. Funkcje setników w miastach mieli pełnić wyłącznie właściciele nieruchomości lub kupcy; dziesiętnikami mogli być również przedstawiciele innych grup społecznych. We wsiach setników i dziesiętników wybierano wyłącznie spośród gospodarzy osiadłych. Każdy z członków wiejskiej Straży Bezpieczeństwa miał się stawić z bronią i żywnością na dziesięć dni, nowymi butami, sukmaną, kozuchem, nową, płócienną torbą i trzema koszulami.

¹⁸ O męstwie jednego z kosynierów donosiła warszawska prasa. On to podczas próby przeprawy Austriaków pod Czerwińskiem *sam 7 Austriaków trupem położył*. Powiadomiona o tym Rada Stanu [...] *życzyłaby sobie mieć wiadomym nazwisko tego męznego człowieka, który tym samym narzędziem, co mu do gospodarczej pracy służy, umiał tak walecznie bronić swojej ziemi*, cyt. za A. Kociszewski, *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim*, s. 62

¹⁹ Ibidem, s. 73–74.

²⁰ We wstępie do rozporządzenia Rady Administracyjnej z dnia 3 grudnia 1830 roku wskazano konieczność *zapewnienia spokojności publicznej i zachowania własności i bezpieczeństwa osobistego*, J. Dutkiewicz, *Wybór źródeł do dziejów powstania listopadowego*. Wrocław 1957, s. 28–30.

Obowiązkiem Straży Bezpieczeństwa było odbywanie codziennych patroli, nocnych wart i udzielanie pomocy władzom przy egzekwowaniu podatków. Członkowie straży dwa razy w tygodniu w miastach, oraz w niedziele we wsiach stawali do przeglądu i odbywali ćwiczenia z bronią w rękę²¹.

Organizację Straży Bezpieczeństwa powierzano najczęściej byłym wojskowym, pozostającym poza czynną służbą wojskową. Formowaniem straży w obwodzie ostrołęckim zajął się pułkownik Zawadzki, zaś dowódcą siły zbrojnej tego obwodu został podpułkownik Karol Zieliński. Organizację Straży Bezpieczeństwa w obwodzie przasnyskim zlecono Aleksandrowi Kamińskiemu, a jej dowódcą w powiecie przasnyskim został Michał Leski.²²

Formowaniem straży w miastach obwodu pułtuskiego zajął się mieszkaniec Pułtusza, Paweł Światłowski, były kapitan wojsk polskich. Dzięki jego wysiłkom – oraz Komisarza Obwodu Pułtuskiego Władysława Ślaskiego – już 7 grudnia 1830 r. w szeregach Straży Bezpieczeństwa znalazło się 2320 mieszkańców miast obwodu pułtuskiego. Tworzeniem formacji Straży Bezpieczeństwa we wsiach obwodu pułtuskiego zajął się były kapitan wojska polskiego Jan Sawicki²³.

Liczebność Straży Bezpieczeństwa na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego szybko rosła. W styczniu 1831 r. liczyła ona: w obwodzie ostrołęckim 10 385 członków, w obwodzie przasnyskim 10 957 członków, w obwodzie pułtuskim 11 853 członków. Jej członkowie byli na ogół uzbrojeni w piki, kosy, rzadziej w broń palną.²⁴ Oddziały Straży Bezpieczeństwa trudno było więc skierować do walki z oddziałami rosyjskimi. Ich członkowie pełnili funkcje policyjno-porządkowe, strzegli rosyjskich jeńców, pomagali władzom w egzekwowaniu podatków, strzegli komór celnych i magazynów żywnościowych.

Z najlepiej wyszkolonych członków Straży Bezpieczeństwa – jako struktury paramilitarnej – rekrutował się następnie stan osobowy Gwardii Ruchomej, przewidzianej jako rezerwa armii regularnej. Bezpośrednim jej organizatorem na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego, wchodzącego wówczas w skład województwa płockiego, był pułkownik Antoni Mieszkowski. Do końca 1830 r. udało mu się zwerbować do Gwardii Ruchomej 1500 ochotników konnych i pieszych z obwodu ostrołęckiego i 1520 z obwodu przasnyskiego. Na terenie obwodu pułtuskiego

²¹ AGAD, Władze Centralne Powstania Listopadowego (WCPL), sygn. 231a, k. 6; sygn. 232, k. 119.

²² A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej w Obwodzie Ostrołęckim i Przasnyskim w czasie Powstania Listopadowego*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zes. 10, s. 75. Ostrołęka 1996.

²³ AGAD, WCPL, sygn. 232, k. 117–120.

²⁴ A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej w Obwodzie Ostrołęckim i Przasnyskim w czasie Powstania Listopadowego*, s. 75. W obwodzie pułtuskim Straż Bezpieczeństwa w 83% rekrutowała się z ludności wiejskiej, uzbrojonej w 9, 4% w broń palną, w 75% w piki, w 14% – w kosy, J. Szczepański, *Obwód pułtuski w czasie powstania listopadowego*. Pułtusk 1987, s. 6–7.

sformowano dwa bataliony Gwardii Ruchomej: w Pułtuskach liczył on 481 żołnierzy, w Wyszkowie 567 żołnierzy.²⁵

Należy podkreślić, że z mieszkańców Mazowsza Północno-Wschodniego wchodzących w skład Gwardii Ruchomej formowano także 2. pułk jazdy płockiej oraz 17. pułk piechoty liniowej, wystawiany przez województwo płockie. Członkowie Gwardii Ruchomej posiadający konie zostali zwerbowani do jazdy płockiej w ramach tzw. rekrutacji „1 jeździec z 50 dymów”. Warto nadmienić, że ponad 100 krawców z obwodu ostrołęckiego zostało zobowiązanych do *nieodpłatnego szycia uniformów dla jeźdźców* zaś rymarzom polecono szyc uprzęż dla koni.²⁶

Tradycyjnie, ogromny wkład w formowanie siły zbrojnej na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego mieli mieszkańcy Puszczy Białej i Zielonej. Byli oni znani ze swej bitności i umiejętności posługiwania się bronią palną. Na obszarze Puszczy Białej przeprowadzono werbunek do oddzielnego batalionu Kurpiów, zwanego pułtuskim, który miał liczyć 460 żołnierzy. Jego dowódcą został pułkownik Franciszek Kochanowski²⁷.

W dniu 9 lutego 1831 roku oddział ten uczestniczył w mszy św. odprawionej w pułtuskiej kolegiacie przez ks. Kajetana Tadajewskiego. Następnie Kurpie złożyli przysięgę na wierność rządowi powstańczemu na ręce dowódcy oddziału płk. Franciszka Kochanowskiego. Potem, jak odnotowała „Gazeta Warszawska”, jeden z dzielnych Kurpiów miał się odezwać: *Myśmy przysięgli, ale Panowie nas nie zdradźcie*.²⁸

Oddzielne oddziały Kurpiów powstały także w obwodzie ostrołęckim – 440 strzelców – i w obwodzie przasnyskim – 460 strzelców. Warto też odnotować fakt organizowania z *dobrowolnych ofiar szwadronu lekkiej jazdy, złożonego ze szlachty i nazywającego się „Orzeł Biały”* w obwodzie przasnyskim²⁹.

Mieszkańcy Mazowsza Północno-Wschodniego wspomagali finansowo powstanie listopadowe. Mimo że nie było specjalnych funduszy w budżecie poszczególnych miast i miasteczek na cele wojny z Rosją, ich władze przekazywały znaczne środki finansowe na uzbrojenie Gwardii Ruchomej, na formowane pułki jazdy, umundurowanie wojska, m.in. zakup kozuchów, zakup koni, na aprowizację polskiego wojska.³⁰

²⁵ A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej w Obwodzie Ostrołęckim i Przasnyskim w czasie Powstania Listopadowego*, s. 80; J. Szczepański, *Obwód pułtuskich w czasie powstania listopadowego*. Pułtusk 1987, s. 8–9.

²⁶ AGAD, WCPL, nr 239 b, k. 30; A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej*, s. 81.

²⁷ AGAD, WCPL, nr 468, k. 35–36. Do werbunku pułtuskiego oddziału Kurpiów upoważniono Romualda Bartoła z Brańszczyka.

²⁸ AGAD, WCPL, sygn. . 82, k. 26–29; „Gazeta Warszawska” 1831, nr 48. Warto tu odwołać się do pobytu jednego z mieszkańców Puszczy Białej w Warszawie. Jak pisała ta sama gazeta, został on zaproszony przez jednego z obywateli na butelkę piwa. Gdy zobaczył, że wewnątrz piwiarni wiele osób czyta prasę i komentuje aktualne wydarzenia polityczne, ów Kurp westchnął, powiedział: *Panowie nie czytają, ani rozprawiają, ale biją!*

²⁹ A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej*, s. 82–84.

³⁰ A. Białczak, *Spółczesność Kurpiowszczyzny wobec Powstania Listopadowego*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zes. 11, s. 104–105. Ostrołęka 1997.

Już w pierwszych dwóch miesiącach powstania mieszkańcy Kurpiowszczyzny zebrali na cele powstania około 53 000 złp. Mieszkańcy Przasnyskiego, którzy wystawili szwadron jazdy „Orzeł Biały”, przeznaczyli na ten cel 30 koni i 10 000 złp. Mieszkańcy obwodu pułtuskiego ofiarowali kosztowności w srebrze i złocie w wysokości 30 000 zł.p na formowanie powstańczych oddziałów, odsyłając je do Warszawy. Wystawili również trzech jeźdźców wyposażonych w pełny ekwipunek. Uzbroili także oddział Kurpiów w jeden tysiąc sztuk broni palnej oraz miejscowe formacje Gwardii Ruchomej i Straży Bezpieczeństwa.³¹

Duży wkład materialny w powstanie listopadowe wniosło duchowieństwo diecezji płockiej z parafii na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego. Księża przekazywali na potrzeby powstania żywność, pieniądze, cenne naczynia liturgiczne i dzwony, z których odlewane były armaty. Kanonik kolegiaty pułtuskiej ks. Wawrzyniec Gutowski i pułtuski ksiądz dziekan Jan Pniewski wspierali skarb narodowy, prowadząc zbiórkę naczyń liturgicznych ze złota i srebra w parafiach pułtuskiego dekanatu³²

Ofiary pieniężne na rzecz powstania składali biskupi diecezji płockiej, a także osoby zakonne. Przykład dał sam biskup płocki Adam Prażmowski, piastujący wiele stanowisk publicznych, który na cele powstania zrzekł się połowy swojej wysokiej pensji (około 100 tys. złp). Urzędujący w pułtuskim zamku biskup koadiutor Franciszek Pawłowski własnym sumptem uzbroił i wyposażył 20 jeźdźców z 1. pułku jazdy płockiej pod dowództwem płk. Wincentego Kisielnickiego, asygnując na ten cel 12 tys. złp.³³

Przykłady patriotyzmu dawała szlachta Mazowsza Północno-Wschodniego, opodatkowując się dobrowolnie na rzecz tworzonych formacji Gwardii Ruchomej, nie żałując pieniędzy na cele powstania.³⁴

Walkę zbrojną z rosyjskim zaborcą w okresie powstania listopadowego poparła młodzież pochodzenia szlacheckiego. W szeregi armii powstańczej wstępowali uczniowie starszych klas Szkoły Wojewódzkiej Księży Benedyktynów w Pułtusk, do której posyłała swoich synów szlachta Mazowsza Północno-Wschodniego. Wie-

³¹ Ibidem, s. 105–106; AGAD, WCPL, nr 239 b, k. 30.

³² J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795–1831*. „Studia Płockie”, t. III, Płock 1975, s. 282; J. Skarbek, *Wkład materialny duchowieństwa rzymsko-katolickiego w powstaniu listopadowym 1830–1831*. „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL” 1980, tom 28, zesz. 2, s. 105–107; J. Szczepański, *Spółczesność Mazowsza Północnego wobec Powstania Listopadowego*. „Rocznik Mazowiecki” t. XV, Warszawa 2003, s. 46; J. Szczepański, *Duchowieństwo pułtuskie w epoce walk o niepodległość (1795–1920)*, [w:] *Bazylika pułtуска. 550 lat świątyni i Kapituły Pułtuskiej*, pod red. W. Koska i A. K. F. Wołosza. Pułtusk 2001, s. 176.

³³ J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795–1831*. „Studia Płockie”, t. III, Płock, 1975, s. 280–282.

³⁴ AGAD, WCPL, sygn. . 24, k. 2–3. Sygn. 454, k. 102; T. Bloch i Cz. Bloch, *Ofiary województw w powstaniu listopadowym*. „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 22, Lublin 1974, s. 155–157; J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*. Warszawa 1993, s. 98.

lu uczniów i wychowanków pułtuskiej szkoły odznaczyło się na polach bitew kampanii 1831 r., uzyskując stopnie wojskowe i odznaczenia³⁵.

Należy jednak zaznaczyć, że część mieszkańców Mazowsza Północno-Wschodniego z rezerwą odnosiła się do zrywu narodowyzwoleńczego lat 1830–1831. Obojętna postawa wobec powstania listopadowego cechowała większość ludności chłopskiej. Włościanie odczuwali wojnę jako ciężar i przyjmowali ozięble wezwanie wychodzące od „pańskiego rządu”. Był to efekt braku chęci powstańczego Rządu Narodowego do rozwiązywania kwestii chłopskiej w Królestwie Polskim. W rezultacie włościanie obwodu pułtuskiego bez większego zaangażowania uczestniczyli w ćwiczeniach Straży Bezpieczeństwa i fortyfikacyjnych pracach ziemnych. Często porzucali broń i w obliczu nadciągających sił nieprzyjaciela nie udzielali żadnej pomocy władzom powstańczym obwodu. Tak było na przykład w ostatnim dniu lutego 1831 roku pod Nasielskiem. Na wieść o zbliżaniu się wojsk rosyjskich Straż Bezpieczeństwa obwodu pułtuskiego, zamiast osłaniać władze obwodu wycofujące się w kierunku Płocka, *w miejsce porządnego odwrotu ciskając lub niszcząc broń gromadami się rozbiegala w największym nieporządku*³⁶.

Po zajęciu obwodu pułtuskiego przez wojska rosyjskie, w marcu 1831 roku, tujejsza Straż Bezpieczeństwa rozpięchła się. Do rzadkości należały przypadki, że właściciele ziemscy zwalniali poddanych z pańszczyzny, a nawet nadawali ziemię na własność za udział w powstaniu.

Znikomy w powstaniu listopadowym był także udział mieszkańców Mazowsza Północno-Wschodniego narodowości żydowskiej. Już wówczas stanowiła ona znaczny odsetek ludności poszczególnych miast. W 1827 roku przedstawiał się on następująco: Brok 14,0%, Chorzele 35,4%. Maków 90,1%, Mława 35,5%, Nasielsk 64,2%, Nowogród 31,8%, Ostrołęka 16,4%, Ostrów 39,3%, Przasnysz 32,5%, Pułtusk 16,6%, Różan 27,5%, Serock 38,1%, Wyszaków 29%³⁷.

Analogicznie jak w okresie Księstwa Warszawskiego, w dobie Królestwa Kongresowego Żydzi nie podlegali obowiązkowi służby wojskowej. Zamiast odbywania służby wojskowej płacili podatek rekrutowy w wysokości 600 tys. złp. rocznie, w tym Żydzi województwa płockiego – 70 909 złp.³⁸.

³⁵ W styczniu 1831 roku z ogólnej liczby 519 uczniów zgłosiło się do wojska 123, z tego połowa spośród uczniów klas I–II Szkoły Wojewódzkiej Księży Benedyktynów w Pułtusk. Do wojska dodatkowo zgłosiło się w marcu 1831 roku kolejnych 20 uczniów tej szkoły. R. Gerber, *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II. Warszawa 1975, s. 180–183; R. Gerber, *Wychowankowie Szkoły Wojewódzkiej w Pułtusk na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1817–1831*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. II, s. 185–212.

³⁶ Z raportu Komisarza Obwodu Pułtuskiego Władysława Ślaskiego wynika, że część podchmielonych wódką członków Straży Bezpieczeństwa zaatakowała sekretarza i archiwistę obwodu jadących bryką (...) *nie chcąc onych wypuścić, z bryki zrzucili i nawet dragami od kos i pik pobili, rzeczy z bryki porozrywali* (...), AGAD, WCPL, sygn. 468 a, k. 1–3.

³⁷ B. Wasutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*. Warszawa 1930, s. 22–37.

³⁸ J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*. Pułtusk 2005, s. 118.

Część ludności żydowskiej, przekonana o ostatecznym zwycięstwie armii carskiej i stłumieniu powstania listopadowego, chcąc sobie zaskarbić wdzięczność władz zaborczych, sprzyjała Rosjanom. Na jej postawę istotny wpływ wywierały też rabunki i szykany ze strony dowódców oddziału pospolitego ruszenia formowanego na terenie Mazowsza Północnego. Żydom zamieszkałym w obwodzie pułtuskim szczególnie we znaki dał się Aleksander Kamiński, dowódca pospolitego ruszenia obwodu przasnyskiego, który z powodu zajęcia jego obwodu przez wojska rosyjskie przebywał w okolicach Pułtuska, Makowa i Nasielska³⁹

Do otwartych buntów ludności żydowskiej, sprzeciwiającej się zarządzeniom dowódców oddziałów polskich, doszło w Mławie, Różanie i Nasielsku. Buntury te były tłumione przez polskich żołnierzy⁴⁰.

Podobnie jak w epoce napoleońskiej, również podczas wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. Mazowsze Północno-Wschodnie znalazło się na trasie częstych przemarszów wojsk. Zadanie stłumienia buntu Polaków car Mikołaj I zlecił feldmarszałkowi Iwanowi Dybiczewi. Jego armia, która 5 lutego 1831 roku wkroczyła w granice Królestwa Kongresowego, liczyła 127 tysięcy żołnierzy i 350 dział. W późniejszym czasie do armii feldmarszałka Dybicza dołączyły jeszcze pułki gwardii i II Korpus Piechoty. 9 lutego Rosjanie zajęli Łomżę, a wkrótce także całe Mazowsze Północno-Wschodnie.

Biwa pod Grochowem i późniejsze polskie zwycięstwa wzdłuż szosy brzeskiej (Dębe Wielkie, Iganie) dały nadzieję na pomyślne zakończenie wojny. Na obszarze Puszczy Białej podjęły działalność oddziały partyzanckie. Dochodziło tu do licznych potyczek z lotnymi oddziałami kozackimi. Walczyła z nimi kawaleria gen. Jana Nepomucena Umińskiego, oddziały partyzanckie kapitana Józefa Zaliwskiego oraz „Kurpie” płk. Kochanowskiego i płk. Godlewskiego⁴¹.

Wiosną 1831 r. przebiegał tu ważny szlak przemarszu wojsk polskich, dowodzonych przez ówczesnego Wodza Naczelnego Jana Skrzyneckiego. Warto nadmienić, iż tutejsza ludność kurpiowska pełniła rolę przewodników wojsk polskich. Walczyła też z kozakami, próbującymi nieustannie nękać polskie oddziały. Jedną z wielu zwycięskich potyczek była stoczona 16 maja 1831 r. pod Długosiodłem.⁴²

Niestety fatalnie została przeprowadzona przez gen. Skrzyneckiego tak zwana wyprawa na gwardie cesarskie, które stacjonowały między Łomżą a Śniadowem.

³⁹ AGAD, WCPL, sygn. 517, k. 497.

⁴⁰ J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 120–122.

⁴¹ *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 r.*, t. II, wyd. B. Pawłowski, Warszawa 1932, s. 54, s. 91, s. 190; Szeroko też A. Szczepański, *Działania partyzanckie w Augustowskim i Płockiem w 1830–1831*. „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 7, cz. 2, Warszawa 1961.

⁴² *Mazowsze Północne w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, zebrał i przygotował J. Szczepański, Warszawa–Pułtusk 1987, s. 94. Szeroko na ten temat A. Dobroński, *Wojna 1830–1831 na Mazowszu*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, s. 88–91. Pod Długosiodłem doszło do starcia 4 pułku strzelców konnych z ze strzelcami konnymi gwardii cara Mikołaja I, w którym służyło wielu Finów i Szwedów.

26 maja 1831 r. doszło do przegranej bitwy pod Ostrołęką, po której inicjatywa strategiczna była już po stronie dowództwa armii carskiej.⁴³

Przegrana w bitwie pod Ostrołęką, jak również zdobycie Warszawy przez wojska feldmarszałka Iwana Paskiewicza, zadecydowały głównie o upadku powstania listopadowego – powstania największej szansy.⁴⁴

Ostatnim z polskich zrywów narodowowyzwoleńczych, najbardziej heroicznym, bo nie mającym żadnych szans na zwycięstwo, było powstanie styczniowe. Zostało ono poprzedzone wielkimi manifestacjami patriotycznymi 1861 r. Na wieść o zabiciu 5 manifestantów w stolicy pod koniec lutego tegoż roku niemal we wszystkich kościołach diecezji płockiej śpiewano pieśń *Boże coś Polskę*, która doprowadzała do furii władze carskie.

Według władz carskich „prowodyrem” manifestacji patriotycznych w Pułtuskach był profesor miejscowego Seminarium Duchownego ks. Franciszek Szejter, *który w Pułtuskach rozdaje tamtejszym mieszkańcom i uczniom szkoły powiatowej pieśni treści rewolucyjnej, które w dni niedzielne i świąteczne śpiewają wraz z ludem i alumni tego Seminarium stojąc na środku kościoła, ks. Szejter zaś zwykle wchodzi w ten czas na chór i akompaniuje tym śpiewom na organach. Taż pieśń bywa także śpiewana podczas nabożeństwa majowego w kościele ojców reformatorów w Pułtuskach*”⁴⁵.

26 maja 1861 r. w 30. rocznicę bitwy powstania listopadowego w Ostrołęce odbyła się patriotyczna manifestacja. Za aktywny w niej udział zostali aresztowani i wywiezieni do twierdzy modlińskiej dwaj księża: Michał Wiśniewski z Ostrołęki i Michał Nowek z Rzekunia.⁴⁶

6 sierpnia 1861 r. w Ostrowi ks. Florian Jastrzębski w kazaniu zachęcał wiernych do udziału w manifestacjach patriotyczno-kościelnych. Tego dnia, w święto Przemienienia Pańskiego zorganizował grupę pielgrzymkową do Broku. Wieczorem na powracających pielgrzymów na czele z księdzem oczekiwali uzbrojeni żołnierze rosyjscy. Nazajutrz ks. Florian Jastrzębski, mimo protestów parafian, został aresztowany i osadzony w twierdzy w Modlinie.⁴⁷

Nastroje patriotyczne młodzieży miast i miasteczek Mazowsza Północno-Wschodniego miało ostudzić ustanowienie w październiku 1861 r. stanu wojennego, a następnie wprowadzenie „branki”, zarządzonej przez margrabiego Wielopolskiego. Branka, czyli przymusowy pobór do wojska według zestawionych wcze-

⁴³ O przebiegu i znaczeniu bitwy pod Ostrołęką z maja 1831 r. szeroko: W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, [w:] W. Tokarz, *Rozprawy i szkice*, t. II, Warszawa 1959; *150 rocznica bitwy pod Ostrołęką*. Warszawa 1984; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, s. 156–165.

⁴⁴ Szeroko na ten temat A. Dobroński, *Wojna 1830–1831 na Mazowszu*, s. 94–96.

⁴⁵ *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakazanych i prywatnych*, oprac. P. Kubicki, cz. I, t. II. Sandomierz 1933, s. 624–626.

⁴⁶ Pożegnanie obu księży przed urzędem pocztowym w Ostrołęce zakończyło się starciem z żandarmerią carską, J. Kijowski, *Powstanie w Zielonej Puszczy Kurpiowskiej*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zes. 17, Ostrołęka 2003, s. 19.

⁴⁷ A. Cz. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*, s. 75–77.

śniej list osób podejrzanych o spiskowanie, miała rozbić konspirację. Zagrożeni branką uciekli z miast i wstępowali do powstających w lasach pierwszych oddziałów powstańczych.

Niewystarczające przygotowanie logistyczne powstania i dezorganizacja spowodowana „branką” uniemożliwiła wyparcie rosyjskich garnizonów z większych miast Mazowsza Północnego, a przede wszystkim z Płocka, który miał być siedzibą rządu powstańczego.⁴⁸

Rozpoczęła się długotrwała wojna partyzancka, którą toczono na całym Mazowszu Północno-Wschodnim, wykorzystując zwłaszcza dogodne do jej prowadzenia warunki naturalne, w tym puszcze: Białą i Zieloną. Szacuje się, że stoczono tu blisko 150 bitew, starć i potyczek z oddziałami carskimi na ok. 1100 w całym kraju. Mężnie stawali w polu w jednym szeregu przedstawiciele szlachty, mieszczan i chłopów, zorganizowani w oddziałach kierowanych przez Zygmunta Padlewskiego, Tomasza Kolbego i innych dowódców partii powstańczych.⁴⁹

W marcu 1863 r. duże ożywienie w działaniach powstańczych na obszarze Mazowsza Północno-Wschodniego wprowadził przybyły tu naczelnik wojenny województwa płockiego Zygmunt Padlewski, wspierany m.in. przez Władysława Cichorskiego „Zameczka”. Po słynnym rajdzie zagonu Padlewskiego przez tereny Puszczy Białej i Zielonej, i jego ujęciu przez Rosjan, dalszą walkę z oddziałami rosyjskimi kontynuowali: Ignacy Mystkowski, Karol Frycze, Polikarp Dąbkowski, Waław Broniewski. Z większych starć na szczególną uwagę zasługuje bitwa pod Myszyńcem (9 marca 1863 r.), nieudany atak w dniu 1 czerwca 1863 r. sił powstańczych pod Kietlanką na pociąg wiozący żołnierzy rosyjskich oraz przegrana powstańców pod Nagoszewem (2–3 czerwca), Rozwozinem (3 lipca), Chromakowem (10 sierpnia).⁵⁰

W powstanie styczniowe mocno zaangażowało się duchowieństwo diecezji płockiej, księża i zakonnicy. Pełnili oni funkcję powstańczych kapelanów, podtrzymywali na duchu wątpiących, podrywali do walki w krytycznych momentach. Jednym z nich był pułtuski benedyktyn ks. Feliks Andrzej Rostkowski. Pełniąc obowiązki kapelana w oddziale Jasińskiego, poprowadził powstańców do zwycięskiego ataku na pozycje rosyjskie. Poległ w bitwie pod Nagoszewem, z krzyżem w jednym ręku, w drugim – z kosą.⁵¹

W odwecie za pomoc i schronienie udzielone powstańcom przez zakonników rosyjski zaborca zlikwidował 15 klasztorów diecezji płockiej, w tym zakony: kar-

⁴⁸ R. Juskiewicz, *Powstanie Styczniowe na Północnym Mazowszu*. [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, s. 159–162.

⁴⁹ J. Szczepański, *Powstanie styczniowe 1863 roku na Mazowszu*. „Rocznik Mazowiecki”, t. XXVI, Warszawa 2013, s. 52–75.

⁵⁰ R. Juskiewicz, *Powstanie Styczniowe na Północnym Mazowszu*. [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, s. 165–178; J. Kijowski, *Powstanie w Zielonej Puszczy Kurpiowskiej*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zesz. 17, Ostrołęka 2003, s. 20–27;

⁵¹ J. Szczepański, *W Królestwie Polskim 1815–1864*, [w:] *Dzieje Pułtuska*, tom II (1795–1989), pod red. A. Koseskiego i J. Szczepańskiego. Pułtusk 2017, s. 150.

melitów w Płońsku, augustianów w Ciechanowie, reformatów w Pułtusk, Płocku, Żurominie, bernardynów w Ostrołęce i Przasnyszu.⁵²

Wielu księży i innych uczestników powstania styczniowego zostało skazanych na śmierć lub syberyjską katorgę. Wśród nich był wspomniany już ks. Franciszek Szejter. W maju 1863 r. przyłączył się on do oddziału powstańców, w którym był uważany za zastępcę dowódcy. Z bronią w ręku brał udział w kilku potyczkach. Wyrokiem Sądu Wojennego z 18 lipca 1864 r. został skazany na 10 lat ciężkich robót na Syberii z pozbawieniem wszelkich praw. Gdy ks. Szejter był pędzony na Syberię, ciężko chorował, gdyż w Pułtusk wymierzono mu karę chłosty 300 batów.⁵³

W ostatni XIX-wieczny zryw narodowowyzwoleńczy zaangażowana była część szlachty Mazowsza Północno-Wschodniego, związana z obozem „czerwonych”. Na wiosnę 1863 r. do powstania po długim wahaniu przystąpili „biali”, by objąć jego kierownictwo. Na przykład wśród kierownictwa cywilnego powstania styczniowego powiatu pułtuskiego kolejno byli: jego naczelnik Franciszek Młodzianowski – właściciel dóbr Płoniawy, Stefan Rzechowski z Szelkowa, Władysław Michniewicz ze wsi Bylice, Bronisław Niziński z Zakliczewa.⁵⁴ Na syberyjską katorgę zostało skazanych wielu przedstawicieli szlachty służących w powstańczej żandarmerii.

W odróżnieniu od wydarzeń 1831 r. duży udział w powstaniu styczniowym miała ludność wiejska Mazowsza Północno-Wschodniego. Chłopi stanowili 70–80% stanu liczebnego działających na Mazowszu partii powstańczych. Powstańcy pochodzenia chłopskiego najczęściej byli uzbrojeni w broń bardzo groźną – kosy osadzone na sztorc. Kosynerzy rozstrzygnęły losy wielu potyczek i bitew.⁵⁵

Zbigniew Chądzyński, jeden z najbardziej radykalnych przedstawicieli mazowieckich organizacji powstańczych na Mazowszu, wspominał, że na wieść o pierwszych zwycięstwach *tlumy wieśniactwa, mieszczan, urzędników, powstań-*

⁵² E. Jabłońska-Deptułowa, J. Gawrysiakowa, *Materiały do zaangażowania patriotycznego zakonów męskich w Królestwie Polskim w latach 1861–1864*, Lublin 1976; B. Kalinowska, *Kasata zakonów w Królestwie Polskim jako konsekwencja ich zaangażowania w powstanie styczniowe*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zes. 17, Ostrołęka 2003, s. 36–42.

⁵³ *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny a latach 1861–1915*, op. cit., cz. 3, t. II, s. 420–421; *Pamiętniki ks. Wincentego Chościak-Popiela arcybiskupa warszawskiego*, wydane przez ks. J. Urbana, t. I. Kraków 1915, s. 191–195. Po rozbiciu powstańczego oddziału ks. Franciszek Szejter od 14 grudnia 1863 r. przebywał w pułtuskim więzieniu.

⁵⁴ S. Gadowski, J. Szczepański, *Wykaz uczestników Powstania Styczniowego z powiatu pułtuskiego*, [w:] *Powstanie Styczniowe na Ziemi Pułtuskiej*, red. J. Szczepański. Warszawa–Pułtusk 1994, s. 53, s. 73.

⁵⁵ Jak wspominał jeden z uczestników powstania: *Chłopaki wiejskie rzucali pługi, brony (...) przyłączali się do rosnącego z każdym dniem, z każdą godziną powstańczego oddziału. Do rąk brali widły i kosy, czasem kij okuty w wyostrzone żelazo, a szli jakby na śmiertelne gody, tłumnym pochodem (...)*, cyt. za: R. Juszkiewicz, *Powstanie Styczniowe na Północnym Mazowszu*. Warszawa 1992, s. 40.

*ców dzień i noc obległy mieszkania obywateli [miejscowych przywódców organizacji powstańczej – J.S.] odbierając rozporządzenia i rozkazy*⁵⁶.

Wiele rodzin chłopskich udzielało poparcia powstańcom, donosząc im żywność i odzienie, przechowując rannych, informując o ruchach wojsk carskich. W jednym z raportów z okresu powstania 1863 r. czytamy: *Uosobienie ludu między Narwią i Bugiem w pułtuskim i ostrołęckim nie pozostawia nic do życzenia [...] Włościanie w tamtych powiatach wszystkich podejrzanych i agentów rządu moskiewskiego chwytają sami i odstawiają do obozu*⁵⁷.

Zaangażowanie chłopów Królestwa Polskiego w walkę zbrojną z zaborcą a także Manifest Rządu Narodowego dający chłopom ziemię na własność zmusiły carat do wydania ukazu uwłaszczeniowego.

W szeregach powstańczych nie zabrakło mieszkańców miast Mazowsza Północno-Wschodniego. Najbardziej zaangażowani byli członkami powstańczej żandarmerii. Archiwalia władz carskich umożliwiają ustalenie nazwisk tylko niektórych żandarmów, wywodzących się spośród mieszczan tego regionu, których spotkały surowe kary za ich „przestępczą” działalność.

Wśród osób wspierających powstanie styczniowe nie zabrakło odważnych kobiet. Jak pisał Stefan Kieniewicz: *Kobiety polskie wszystkich stanów – od hrabin aż do szwaczek i pokojówek – żyły trzeci już rok w nastroju patriotycznej egzaltacji. Dawaly przykład noszenia żałoby narodowej. Dość liczne pracowały w organizacji, m.in. w tzw. piątkach, opiekujących się rodzinami walczących, rannych i poległych*⁵⁸.

W 1863 r. część społeczności żydowskiej zajęła zdecydowanie patriotyczną postawę, jakże inną niż w okresie powstania listopadowego. Z całą pewnością zdecydował o tym fakt uwzględnienia praw politycznych dla ludności żydowskiej w manifestie powstańczego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r. Na liście branki z miast Mazowsza Północno-Wschodniego figurowało wielu miejscowych Żydów. Większość z nich schroniła się w pobliskich lasach i z chwilą wybuchu powstania weszła w skład pierwszych formowanych partii powstańczych⁵⁹.

Wielu Żydów dostarczało broń i żywność powstańcom, a także bandaże i prześcieradła do powstańczych lazaretów. Niektórzy z nich stawali się poborcami podatku narodowego. Latem 1864 r. burmistrz z Ostrowi informował rosyjskiego naczelnika wojennego powiatu, że *Żydzi tutejsi podtrzymywali powstanie dostarczając powstańcom atykuły żywnościowe, odzież, obuwie, kosy, żelazo...*⁶⁰

Warto jednak pamiętać, że niektórzy z Żydów asekurowali się na dwie strony. Kupcy wyznania mojżeszowego zaopatrywali też w żywność i furaz rosyjskie od-

⁵⁶ Z. Chądzyński, *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*. Warszawa 1963, s. 122–123.

⁵⁷ Cyt. za E. Halicz, *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim*. Warszawa 1955, s. 272.

⁵⁸ S. Kieniewicz, *Powstanie Styczniowe*, [w:] *Trzy powstania narodowe*, pod red. W. Zająewskiego. Warszawa 1997, s. 387–388.

⁵⁹ J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 125–129.

⁶⁰ Cyt. za A. Cz. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*, s. 89.

działy. Niektórzy z nich udzielali dowódcom oddziałów rosyjskich informacji na temat przemieszczania się partii powstańczych.⁶¹

W okresie popowstaniowym w Królestwie Polskim, zwanym przez władze carskie Prywisańskim Krajem, wyrazem walki o niepodległość było przeciwstawianie się rusyfikacji, dążność do zachowania materialnej substancji narodu. Niebagatelną rolę odgrywały wszelkie zorganizowane przez inteligencję miast i miasteczek Mazowsza Północno-Wschodniego formy życia społecznego: różnego rodzaju towarzystwa, kółka śpiewacze i teatralne, czytelnie, domy kultury.⁶² W Ciechanowie i Mławie powstały Towarzystwa Śpiewacze „Lutnia”, w Ostrowi – Koło Miłośników Sceny Polskiej, w Pułtusku – Koło Miłośników Sceny, na początku XX w. przekształcone w Pułtuskie Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne.

Wielką rolę w dziele kultywowania tradycji narodowych odegrały ochotnicze straże ogniowe. Na ich działalność zezwalały władze carskie, dając zgodę na ich rejestrację, np. w 1878 r. w Mławie, w 1880 r. w Pułtusku, w 1881 r. w Makowie, Ostrołęce, Przasnyszu, rok później w Ciechanowie i Ostrowi. Broniąc ludność przed pożarami, zarazem prowadziły one ożywioną działalność kulturalno-oświatową o charakterze patriotycznym. W wielu miastach remizy strażackie stały się pierwszymi domami kultury. Należy także podkreślić, że Mazowszanie w strażach ogniowych widzieli symbol polskiej wojskowości, charakteryzującej się występowaniem jednolicie ubranych mężczyzn w zwartych szeregach, sprawnie wykonujących komendy wydawane w języku polskim.⁶³

Władze carskie były zaniepokojone patriotyczną postawą duchowieństwa, które mimo kar finansowych manifestowało swoją niechęć do galowych nabożeństw odprawianych na cześć rodziny Romanowych panującej w Cesarstwie Rosyjskim. Administrację rosyjską niepokoił także wzrastający udział wiernych z terenu diecezji płockiej w ruchu pielgrzymkowym oraz coraz większa popularność sanktuarów religijnych.⁶⁴

Niepokój Rosjan budziło także patriotyczne zaangażowanie mazowieckiego ziemiaństwa, często podburzającego chłopów przeciwko władzom carskim. Drażniło ich np. zachowanie się jednego z najbogatszych ziemian, właściciela dóbr Krasne hrabiego Ludwika Krasieńskiego. Punktem kulminacyjnym jednej z wystaw rolniczych w Warszawie była prezentacja araba ze stajni Krasieńskiego, prowokacyjnie nazwanego „Polakiem”. Nałożono mu siodło należące jakoby do króla Stefana Batorego.⁶⁵

⁶¹ J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 127–129.

⁶² A. Stawarz, *Życie kulturalne na Mazowszu w latach 1865–1914/1918*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, tom III – lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk 2012, s. 565–594.

⁶³ T. Olejnik, *Towarzystwa Ochotniczych Straży Ogniowych w Królestwie Polskim*. Warszawa 1996, s. 170–173.

⁶⁴ Szeroko na ten temat S. Wiech, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej*, [w:] *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878 r.*, oprac. S. Wiech i W. Caban. Kielce 1999, s. 51–86.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 118.

Impuls do ponownych wystąpień antycarskich dały wydarzenia roku 1905. Nie było takiej gminy na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego, w której by nie było wystąpień mieszkańców domagających się wprowadzenia języka polskiego do szkół i urzędów gminnych oraz sądów gminnych. Na mocy uchwał zgromadzeń gminnych odwoływano nauczycieli, którzy bali się nauczać w języku polskim, niszczone portrety i godła carskie, zamazywano napisy w języku rosyjskim.⁶⁶

Oto tylko jeden z przykładów. W piśmie chłopów gminy Poręba (pow. Ostrów) z 5 marca 1905 r. do nauczyciela szkoły początkowej czytamy: *Dowiedziawszy się, że niektóre z dzieci uczęszczających do szkoły, w dniu 3 b.m. zniszczyły rosyjskie książki i wszystkie przed rozpoczęciem lekcji opuściły szkołę, uważamy, że postępek ten jest wywołany po części przez zły system ogólnego szkolnego nauczania w kraju. (...) Oświadczamy, że dopóki nasze żądanie [nauka w języku polskim – J.S.] nie będzie uwzględnione, dzieci do szkoły posyłać nie będziemy.*⁶⁷

W męskich gimnazjach rządowych, w Łomży, Płocku i Pułtusku oraz w szkołach miejskich, m.in. w Ostrowi, doszło do strajków młodzieży szkolnej, która też zainicjowała podobne strajki w szkołach elementarnych. W skład komitetów strajkowych wchodził przede wszystkim uczniowie należący do konspiracyjnych organizacji szkolnych.⁶⁸

Okazją do wyrażania uczuć patriotyczno-niepodległościowych stały się pochody narodowe z dużym udziałem zwolenników nowo powstałych partii politycznych, a zwłaszcza Narodowej Demokracji. Podczas pochodu w Ostrowi w dniu 6 listopada 1905 r. wznoszono okrzyki: „Wiwat-wolność-Polska” śpiewano także *Boże, coś Polskę*. Oprócz lidera ostrowskiej endecji – Jana Harusewicza – przemawiał również ks. dziekan Koszutowski⁶⁹.

Duże natężenie wystąpień antyrosyjskich, m.in. na Mazowszu Północno-Wschodnim, miało wpływ na ustępstwa caratu, który zgodził się m.in. na zakładanie szkół prywatnych z polskim językiem wykładowym oraz polskich stowarzyszeń. W wielu miastach powiatowych powstały koła Polskiej Macierzy Szkolnej oraz oddziały Towarzystwa Kultury Polskiej, organizujące akcję odczytową i wieczory dyskusyjne. Zaczęto też wydawać w języku polskim czasopisma, w Pułtusku było to np. „Zarzewie” i „Gazeta Pułtuska”, w Ostrowi „Gazeta Ostrowska”.⁷⁰

⁶⁶ *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 r.*, t. I: styczeń–wrzesień 1905, zebrali i opracowali S. Kalabiński, F. Tych. Warszawa 1958; t. II: październik 1905–styczeń 1906, Warszawa 1960.

⁶⁷ *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907 r.*, t. I: styczeń–wrzesień 1905, s. 412.

⁶⁸ *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, pod red. S. Drzewieckiego, T. Nowickiego, T. Wojeńskiego. Warszawa 1930; J. Szczepański, *Pułtuska szkoła w dobie narodowego ucisku i rusyfikacji*, [w:] *Dzieje Gimnazjum i LO im. Piotra Skargi w Pułtusku*. Ciechanów 1992; A. Cz. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej*, s. 193–196.

⁶⁹ A. Cz. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej*, s. 197–198.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 166–167, s. 204–222; A. Stawarz, *Mazowsze w latach 1905–1914. Rozwój aktywności społeczno-kulturalnej a idea niepodległości*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa 2001, s. 235–250.

W latach 1906–1907 działalność niepodległościowa PPS na Mazowszu Północnym to przede wszystkim akcje jej Organizacji Bojowej. Były one skierowane przeciwko szczególnie zniechwalanym przedstawicielom władzy carskiej. Najwięcej wyroków śmierci na żandarmów i strażników ziemskich wykonano w dniu 15 sierpnia 1906 r., nazywanym „krwawą środą”. Głośnym echem na Mazowszu odbiły się: udany napad na więzienie w Ostrołęce celem uwolnienia uwięzionych tam członków Organizacji Bojowej PPS, czy też organizowane, celem zdobycia pieniędzy na zakup broni, napady na urzędy gminne, składy monopolowe, dyliżanse pocztowe. Odpowiedzią władz carskich były masowe aresztowania wśród działaczy PPS. Przewożono ich do Cytadeli Warszawskiej i po okrutnym śledztwie skazywano na karę śmierci lub syberyjską katorgę. Wielu działaczy OB PPS z terenu Mazowsza Północno-Wschodniego musiało się ukrywać lub wyjechać za Ocean.⁷¹

Znamienne, że działalność bojowa PPS była wspierana przez Polski Związek Ludowy, m.in. przez ludowców ze wsi Kacice pod Pułtuskim. Warto nadmienić, że na przełomie XIX i XX w. świadomość narodowa mazowieckich chłopów wyraźnie wzrasta. Duży wpływ na to miał ruch zaraniarski, którego matecznikiem na Mazowszu Północno-Wschodnim była wspomniana już wieś Kacice. Wkrótce zaczynają tu docierać z Galicji emisariusze Józefa Piłsudskiego.⁷²

Dobrą zaprawą w patriotycznym wychowaniu młodzieży były tworzone na Mazowszu Północno-Wschodnim w latach 1912–1913 drużyny skautowe. Pierwsze z nich powstały w Mławie, Łomży i Pułtusk. Ze skautingu wyrosły kadry oddanych sprawie niepodległości członków Polskiej Organizacji Wojskowej, utworzonej z chwilą wybuchu I wojny światowej.⁷³

Świadomość, że w wyniku Wielkiej Wojny może odrodzić się Polska, z trudem torowała sobie początkowo drogę do umysłów i serc mieszkańców Mazowsza. Nie spodziewano się klęski carskiej Rosji. Kiedy ta nastąpiła i ziemie Mazowsza w sierpniu 1916 r. znalazły się pod okupacją niemiecką, coraz więcej zwolenników zyskiwała tu orientacja współpracy z państwami centralnymi.

Dużą rolę w intensyfikacji nastrojów patriotycznych odegrało wkroczenie Legionów na Mazowsze Północno-Wschodnie. Mimo że napływ rekruta do polskich oddziałów, które miały walczyć przy boku armii niemieckiej, był niewielki – czego zresztą nie spodziewały się Niemcy, wydając akt 5 listopada 1916 r. – legionieści zaczęli zyskiwać sympatie miejscowej ludności. Oni to prowadzili szkolenie

⁷¹ J. Szczepański, *Życie polityczne Mazowsza w okresie powojennym 1865–1914*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, tom III – lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk 2012, s. 397–399; Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, s. 190–191.

⁷² J. Szczepański, *Ruch ludowy w powiecie pułtuskim (do 1918 r.)*. Pułtusk 1989, s. 8–13.

⁷³ J. Szczepański, *Życie polityczne Mazowsza w okresie powojennym 1865–1914*, s. 429–430.

bojowe członków POW, bronili też mieszkańców mazowieckiej wsi przed nadmiernymi rekwizycjami ze strony niemieckich władz okupacyjnych.⁷⁴

Po kryzysie przysięgowym wśród społeczeństwa Mazowsza rosła popularność Józefa Piłsudskiego, zwłaszcza że w Beniaminowie w okolicach Zegrza był jeden z obozów dla internowanych legionistów.

Silne struktury Polskiej Organizacji Wojskowej, zwane obwodami, istniały we wszystkich miastach Mazowsza Północno-Wschodniego. Siedzibą okręgów POW były natomiast Pułtusk i Łomża. Członkowie POW rekrutowali się głównie spośród uczniów szkół średnich, młodzieży wiejskiej, członków ochotniczych straży ogniowych. POW do realizacji swych celów wykorzystywała coraz częściej organizowane, za wiedzą władz niemieckich, uroczystości patriotyczne. Sprawdzianem sprawności bojowej POW były przeprowadzone w połowie października 1918 r. akcje przeciwko okupacyjnemu aparatowi władzy. Niszczone były przewody telefoniczne i telegraficzne, przeciwstawiano się rabunkowi polskiego mienia przez Niemców.⁷⁵

Podobnie jak w Warszawie, także i w miastach Mazowsza Północno-Wschodniego w dniach 11–12 listopada 1918 r. peowiacy, wspomagani przez ogół społeczeństwa, wzięli udział w rozbrajaniu niemieckich żołnierzy. Na ogół wycofywali się oni bez walki, dzięki pertraktacjom prowadzonym przez miejscowych komendantów POW z przedstawicielami Niemieckich Rad Robotniczo-Żołnierskich.⁷⁶

Akcja zbrojna oddziałów POW w dn. 11–12 listopada 1918 r. była tylko dopełnieniem wysiłku kilku pokoleń Mazowszan, którzy nie szczędzili krwi, by po 123 latach niewoli nasza ojczyzna była znów niepodległa.

Odzyskanie niepodległości stało się możliwe nie tylko w następstwie korzystnych dla sprawy polskiej uwarunkowań militarnych i politycznych lat I wojny światowej, ale także dzięki podtrzymywaniu tożsamości narodowej przez różne instytucje oświatowe i stowarzyszenia. Odrodzenie państwa polskiego po 123 latach niewoli to również wynik patriotycznego zaangażowania niemalże wszystkich warstw społecznych Mazowsza Północno-Wschodniego w walkę z zaborcami.

⁷⁴ J. Szczepański, *Mazowszanie wobec: Aktu 5 listopada, obecności Legionów oraz Polskiej Organizacji Wojskowej* [w:] *Spółczesność Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej*, red. A. Koseski, J. Szczepański. Pułtusk 2017, s. 99–120.

⁷⁵ J. Odziemkowski, *Warszawa i Mazowsze w latach 1914–1918*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, s. 256–268; J. E. Szczepański, *Polityczne i ekonomiczne aspekty niemieckiej okupacji na Mazowszu*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, tom III – lata 1795–1918, s. 740–745.

⁷⁶ A. Kołodziejczyk, *Odzyskanie niepodległości w 1918 roku – przebieg wydarzeń na Mazowszu*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, s. 298–303.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)

Archiwum Królestwa Polskiego (AKP) – sygn. 252

Władze Centralne Powstania Listopadowego (WCPL) – sygn. 24, sygn. 82, sygn. 231a, sygn. 232, sygn. 239 a, sygn. 239 b, sygn. 454, sygn. 468, sygn. 468 a, sygn. 517.

Źródła drukowane

Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych, oprac. P. Kubicki, cz. I, t. II. Sandomierz 1933.

Dutkiewicz J. 1957. *Wybór źródeł do dziejów powstania listopadowego*. Wrocław. Gadomski S., Szczepański J., *Wykaz uczestników Powstania Styczniowego z powiatu pułtuskiego*, [w:] *Powstanie Styczniowe na Ziemi Pułtuskiej*, pod red. J. Szczepańskiego. Warszawa–Pułtusk 1994.

Mazowsze Północne w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956, zebrał i przygotował J. Szczepański. Warszawa–Pułtusk 1987.

Wiech S., *Spółczesność Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej*, [w:] *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878 r.*, oprac. S. Wiech i W. Caban. Kielce 1999.

Prasa

„Gazeta Warszawska” 1831, nr 48

Opracowania

Białczak A. 1997. *Spółczesność Kurpiowszczyzny wobec Powstania Listopadowego*. „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zesz. 11, Ostrołęka.

Bloch T., i Bloch Cz. 1974. *Ofiary województw w powstaniu listopadowym*. „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL”, t. 22, Lublin.

Chudzyński M. 1996. *Płock i ziemia płocka w Insurekcji Kościuszkowskiej*, [w:] *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, pod red. H. Szwanowskiej. Warszawa.

Dobroński A. 2001. *Wojna 1830–1831 na Mazowszu*, [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa.

Herbst S. 1958. *Mazowsze Płockie w Powstaniu Kościuszkowskim*. „Notatki Płockie”, nr 8.

Juszkiewicz R. 1992. *Powstanie Styczniowe na Północnym Mazowszu*. Warszawa.

- Kalinowska B. 2003.** *Kasata zakonów w Królestwie Polskim jako konsekwencja ich zaangażowania w powstanie styczniowe.* „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zesz.17, Ostrołęka.
- Kijowski J. 2003.** *Powstanie w Zielonej Puszczy Kurpiowskiej.* „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, zesz.17, Ostrołęka.
- Kociszewski A. 1993.** *Działania zbrojne na Mazowszu Północnym w latach 1794–1831,* [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość (1794–1920).* Ciechanów.
- Kociszewski A. 2012.** *Pod panowaniem zaborców i w Księstwie Warszawskim,*[w:] *Dzieje Mazowsza,* tom III – Lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk.
- Kołodziejczyk A. 2001.** *Odzyskanie niepodległości w 1918 roku – przebieg wydarzeń na Mazowszu,* [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920,* pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa.
- Odziemkowski J. 2001.** *Warszawa i Mazowsze w latach 1914–1918,*[w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920,* pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa.
- Stawarz A. 2001.** *Mazowsze w latach 1905–1914. Rozwój aktywności społeczno-kulturalnej a idea niepodległości,* [w:] *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920,* pod red. A. Koseskiego i S. Stawarza. Warszawa.
- Stawarz A. 2012.** *Życie kulturalne na Mazowszu w latach 1865–1914/1918,* [w:] *Dzieje Mazowsza,* tom III – Lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk.
- Szczepański J. 2017.** *Mazowszanie wobec: Aktu 5 listopada, obecności Legionów oraz Polskiej Organizacji Wojskowej* [w:] *Spółczesność Mazowsza wobec wydarzeń I wojny światowej,* red. A. Koseski, J. Szczepański. Pułtusk.
- Szczepański J. 1989.** *Ruch ludowy w powiecie pułtuskim (do 1918 r.).* Pułtusk.
- Szczepański J. 2017.** *W Królestwie Polskim 1815–1864,* [w:] *Dzieje Pułtuska,* tom II (1795–1989), pod red. A. Koseskiego i J. Szczepańskiego. Pułtusk.
- Szczepański J. 2012a.** *Życie polityczne Mazowsza w okresie popowstaniowym 1865–1914,* [w:] *Dzieje Mazowsza,* tom III – Lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk.
- Szczepański J. E. 2012b.** *Polityczne i ekonomiczne aspekty niemieckiej okupacji na Mazowszu,* [w:] *Dzieje Mazowsza,* tom III – Lata 1795–1918, pod red. J. Szczepańskiego. Pułtusk.
- Tokarz W. 1959.** *Bitwa pod Ostrołęką,* [w:] W. Tokarz, *Rozprawy i szkice,* t. II. Warszawa.

SUMMARY

North-Eastern Masovia played an important role in the history of the struggle for independence. Those lands had not been spared from the military action of the Napoleonic Wars and the Polish-Russian War of 1831 (e.g. the battle of Pułtusk and Ostrołęka). The local inhabitants, including the courageous Kurpie, always bore authentic witness to patriotism, having their own contribution to the regaining

of Polish independence. What must also not be forgotten is the maintenance of national identity within the area of North-Eastern Masovia by various political parties, educational institutions and associations. The military action of the Polish Military Organisation units on 11–12 November 1918 was only a complement to the effort of many generations of Masovians, who had spared no blood so that Poland could be independent again after 123 years of foreign rule.

STRESZCZENIE

Mazowsze Północno-Wschodnie odegrało istotną rolę w dziejach walk o niepodległość. Ziem Mazowsza Północno-Wschodniego nie ominęły działania zbrojne wojen napoleońskich i wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. (np. bitwy pod Pułtuskim i Ostrołęką). Tutejsi mieszkańcy, wśród których byli waleczni Kurpie, zawsze dawali świadectwo patriotyzmu, mając swój wkład w odzyskanie niepodległości przez państwo polskie. Nie wolno także zapomnieć o podtrzymywaniu tożsamości narodowej na obszarze Mazowsza Północno-Wschodniego przez różne partie polityczne, instytucje oświatowe i stowarzyszenia. Akcja zbrojna oddziałów POW w dn. 11–12 listopada 1918 r. była tylko dopełnieniem wysiłku kilku pokoleń Mazowszan, którzy nie szczędzili krwi, by po 123 latach niewoli Polska była znów niepodległa.

Key words: independence, the battle of Ostroleka 1831, Kurpie, Polish Military Organisation.

Słowa kluczowe: niepodległość, bitwa pod Ostrołęką 1831 r., Kurpie, Polska Organizacja Wojskowa.

